

RĂSPÂNȚII ALE GÂNDIRII

Mircea Flonta (n. 1932) este unul dintre profesorii de marcă din domeniul filozofiei la Universitatea București. În prezent este profesor emerit la Facultatea de Filozofie și membru corespondent al Academiei Române. Activitatea sa didactică – întinsă pe o perioadă de peste 60 de ani – s-a centrat pe epistemologia clasică și analitică, teoria cunoașterii științifice, filozofia limbajului, gândirea lui Immanuel Kant și a lui Ludwig Wittgenstein. A tradus, în colaborare, numeroase texte fundamentale ale filozofiei din operele autorilor clasici precum David Hume, Immanuel Kant, Albert Einstein, Moritz Schlick, Karl Popper și Ludwig Wittgenstein. A publicat, de asemenea, în țară și străinătate, numeroase studii și articole.

Cărți: *Adevăruri necesare? Studiu monografic asupra analiticității* (Editura Științifică și Enciclopedică, 1975); *Perspectivă filosofică și rațiune științifică: Presupoziții filosofice în știința exactă* (Editura Științifică și Enciclopedică, 1985); *Cognitio: Introducere critică în problema cunoașterii* (ALL, 1994); *Imagini ale științei* (Editura Academiei Române, 1994); *Cum recunoaștem Pasărea Minervei: Reflecții asupra percepției filozofiei în cultura românească* (Fundatia Culturală Română, 1998); *Gânditorul singuratic: Critica și practica filozofiei la Ludwig Wittgenstein* (Humanitas, 2008); *Kant în lumea lui și în cea de azi: Zece studii kantiene* (Polirom, 2005); *Darwin și după Darwin: Studii de filozofie a biologiei* (Humanitas, 2010); *20 de întrebări și răspunsuri despre Immanuel Kant* (Humanitas, 2012).

Ediții și volume coordonate: *Teorie și experiment* (în colaborare, Ed. Politică, 1971); *Epistemologia și analiza logică a limbajului științei* (Ed. Politică, 1975); *Teoria cunoașterii științifice* (în colaborare, Editura Academiei, 1982); *Descartes–Leibniz: Ascensiunea și posteritatea raționalismului clasic* (Editura Universal Dalsi, 1998); *Teoria cunoașterii. Teme – texte – literatură* (în colaborare, Editura Universității București, 1999, ediția a II-a 2005); *Filozoful-rege: Filozofie, morală și viață publică* (Humanitas, 1992); *Filosofia practică a lui Kant* (în colaborare, Polirom, 2000); *Ludwig Wittgenstein în filosofia secolului XX* (în colaborare, Polirom, 2002); *Introducere în teoria cunoașterii științifice* (în colaborare, Editura Universității din București, 2004); *Religia și societatea civilă* (în colaborare, Paralela 45, 2005); *Darwin și gândirea evoluționistă* (în colaborare, Editura Pelican, 2011); *Metafizică și știință: Volum omagial Ilie Pârvu* (în colaborare, Editura Universității București, 2012); *Filozofia științelor umane: In memoriam Mihail-Radu Solcan* (în colaborare, Editura Universității din București, 2015).

MIRCEA FLONTA

RĂSPÂNTII ALE GÂNDIRII

Despre identitatea filozofiei,
relația știință – religie
și alte subiecte de interes general

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Vlad Russo
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Andreea Dobreci, Carmen Petrescu

Tipărit la Tipo Lidana – Suceava

© HUMANITAS, 2017

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Flonta, Mircea
Răspântii ale gândirii: despre identitatea filozofiei,
relația știință–religie și alte subiecte
de interes general / Mircea Flonta. –
București: Humanitas, 2017
ISBN 978-973-50-5891-3

I

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021 408 83 50, fax 021 408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 021 311 23 30

Cuprins

1. Cuvânt înainte	7
2. „Adevărata filozofie“. Există ea oare?	11
3. Cine sunt judecătorii? Genuri filozofice și audiența lor	35
4. Ce este filozofia analitică?	59
5. Cunoaștere științifică și religie între conflict și conviețuire	88
6. Credința religioasă și știința zilelor noastre: nici incompatibilitate, nici susținere reciprocă	126
7. Luminarea aici și acum	178
8. Dezacorduri între persoane raționale	209
9. Colaborare sau ieșire din scenă? Cazul Heisenberg	236
10. Filozofie și politică la Constantin Noica	271

Cuvânt înainte

În acest volum, am adunat texte scrise în ultimii cincisprezece ani. În ele se discută subiecte ce interesează un public mai larg. Unele dintre ele pot interesa și pe cei care nu citesc filozofie. Cu excepția unuia, sunt versiuni revizuite și adesea considerabil amendate ale unor studii și articole care au fost publicate în volume sau în reviste.

Cititorul se va putea întreba dacă există ceva de genul unui fir ce trece prin toate aceste texte, care să îndreptățească reunirea lor în aceeași carte. Ce aș putea răspunde? Temele pe care le abordez îmi apar drept tot atâtea răspântii, în care se întâlnesc și se despart mari orientări ale gândirii. Ele au fost mult dezbătute și au generat numeroase controverse, atât în vremuri mai îndepărtate, cât și recent. Formulez de multe ori puncte de vedere diferite de cele care au o mare circulație în spațiul nostru cultural. În acest sens, ele pot fi privite și drept reacții.

Am cea mai mare considerație pentru acele controverse în care partenerii se străduiesc să înțeleagă punctul de vedere al oponentului, să-l redea cât mai adecvat și să-l judece pe baza unor argumente ce pot fi reproduse și controlate cu destulă ușurință. Este firesc să credem că acele puncte de vedere și concluzii pe care le formulăm, pornind de la o informare cuprinzătoare și de la o reflecție stăruitoare asupra temei în

discuție, merită atenție. Ne amăgim însă dacă socotim că intervenția noastră ar fi în măsură să pună capăt discuției sau să îi dea o turnură hotărâtoare. Așa stau lucrurile cu tot ce s-a propus și se poate propune în cazul unor subiecte cum sunt cele abordate în această carte. Prudența și circumspecția par să fie bine-venite, iar pronunțările autoritare nu sunt recomandabile. Am argumentat, desigur, cu stăruință în favoarea a ceea ce susțin. Sunt însă conștient că pot exista replici puternice, pe care le aștept cu interes. Așa cum m-am străduit să arăt cu referire la tot ceea ce discut aici, există puncte de vedere incompatibile ce pot fi apărute într-un mod pe deplin convingător. Sper că tonul în care port discuția lasă să se înțeleagă că nu îmi fac iluzii în această privință. Concluzia nu poate fi decât una singură: *Moderato cantabile!*

Iată textele ce au stat la baza studiilor din acest volum. Pentru „*Adevărata filozofie. „Există ea oare? conferința „Ce este autentic filozofic și cine este filozof?“, susținută în cadrul conferințelor revistei Cuvântul, publicată în Cuvântul, anul XI, nr. 7, 2005 și conferința „Există adevărata filozofie? Forme de viață filozofică între exclusivism și toleranță“, susținută la Institutul Cultural Român, în anul 2013. Pentru *Cine sunt judecătorii? Genuri filozofice și audiența lor*, articolul cu același titlu din *Analele Universității București, seria Filosofie, 2007. Pentru Ce este filozofia analitică?* articolul „Ce este filosofia analitică? Concepte mai restrictive și mai cuprinzătoare“, în *Revista de Filosofie Analitică*, vol. II, nr. 1, 2008 și versiunea engleză „What is analytic philosophy?“, în *Transylvanian Review*, vol. XXIII, nr. 2, 2014. Pentru *Cunoaștere științifică și religie între conflict și conviețuire* studiul din vol. Magda Stavinschi (ed.), *Perspective românești asupra științei și teologiei*, Editura Curtea Veche, București, 2006. Pentru *Credința religioasă și știința zilelor noastre: nici incompatibilitate, nici susținere reciprocă* studiul cu același titlu din vol. Marin Bălan (ed.), *Atena și/sau Ierusalim?**

Eseuri despre relația dintre știință și religie, Editura Universității București, 2013. Pentru *Luminarea acum și aici* studiul „Luminarea ca îndatorire permanentă”, în vol. Rainer Schubert, Mihai-Andrei Todoca (ed.), *Iluminismul astăzi*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2008. Pentru *Dezacorduri între persoane raționale*, textele conferințelor ținute la Centrul de Cercetare în Etică Aplicată al Universității București, octombrie 2016, și la Filiala din Timișoara a Academiei Române, decembrie 2016. Pentru *Colaborare sau ieșire din scenă? Cazul Heisenberg* articolul cu titlul „Colaborare sau ieșire din scenă? Situația dilematică a elitelor în regimuri dictatoriale, ilustrată de cazul Heisenberg” din *Revista de Filosofie*, nr. 5–6, 2002 și versiunea engleză „Collaboration or exit from the stage? The dilemma of the elites in dictatorial regimes as illustrated by the Heisenberg case”, în Valentin Mureșan, Shunzo Majima (ed.), *Applied Ethics. Perspectives from Romania*, Hokkaido University, Sapporo, 2013. În sfârșit, pentru *Filosofie și politică la Constantin Noica* studiul cu titlul „Este ontologia devenirii într-o ființă aservită unui crez naționalist? Filosofie și politică la Constantin Noica” din Al. Surdu, V. Cernica, T. Lateș (ed.), *Studii de istorie a filosofiei românești*, vol. V, Editura Academiei Române, București, 2009.

Pentru ajutorul dat în pregătirea cărții, reînnoiesc mulțumirile mele Cristinei Voinea, lui Titus Lateș și Dragoș Popescu. Pentru multe observații și sugestii, pe care mi le-am însușit, rămân îndatorat redactorului cărții, domnului Vlad Russo.

Martie 2017

Autorul

„Adevărata filozofie“. Există ea oare?

La prima vedere, întrebarea „Ce este filozofia?“ pare una firească. Supoziția care o susține este aceea că expresia *filozofie* ar desemna un gen care poate fi bine delimitat indicându-se una sau mai multe trăsături comune tuturor configurațiilor care i se subsumează. Se poate presupune că ele sunt identificabile în toate scrierile numite *filozofice*. Cine citește cărți elementare de introducere în filozofie, lucrări în care se pornește de la această supoziție, poate chiar spera ca răspunsul la această întrebare să capete forma unei definiții. Se va putea, desigur, obiecta că oricum am enunța acele atribute care ar conferi anumitor plăsmuiri ale minții omenești calitatea de a fi *filozofice* vor putea fi găsite întotdeauna contraexemple. Adică scrieri care nu întrunesc aceste atribute deși cu greu s-ar putea contesta că, prin temă și intenții, ele țin de filozofie. Iată de ce poziția mai larg împărtășită este aceea că un anumit mod de a concepe și de a practica filozofia reprezintă filozofia prin excelență. Se sugerează sau se afirmă că ar exista ceea ce am putea numi „adevărata filozofie“, filozofia în sensul exemplar al cuvântului. Și alte construcții ale minții omenești ar putea fi socotite filozofice doar în măsura în care seamănă destul de mult cu ceea ce am recunoscut drept filozofia prin excelență. Întrebarea care se va pune va fi, prin urmare, care este „filozofia adevărată“, filozofia prin excelență. Publicul cultivat, care se confruntă cu

marea varietate a modurilor de a concepe și de a practica filozofia, ar dori să primească de la cei care i se consacră un răspuns sau altul la o asemenea întrebare. Acesta ar putea veni în întâmpinarea așteptărilor celui care este deja familiarizat cu o anumită literatură filozofică, în măsura în care legitimează o preferință. Sau, dimpotrivă, îl va putea contraria dacă nu va justifica o asemenea preferință. Și într-un caz, și în celălalt, ceea ce nu se va contesta va fi presupunerea că există ceva de genul unui etalon universal de măsurare a excelenței filozofice.

Ceea ce doresc să pun în discuție este tocmai această supoziție. Voi susține că există forme distincte de viață filozofică, moduri reciproc ireductibile de a concepe și de a practica filozofia, mari tradiții filozofice. Iar ceea ce voi contesta va fi sugestia că ar exista repere ale excelenței filozofice în genere, repere care ar fi neutre în raport cu opțiunile majore pe care le-a înregistrat istoria gândirii. Există doar opere filozofice care ilustrează în mod exemplar un mod sau altul de a face filozofie. Sunt operele care inaugurează și ilustrează tradiții filozofice distincte.

Asemenea afirmații vor putea fi întâmpinate cu o obiecție simplă. Se va spune că în lipsa uneia sau a mai multor trăsături comune nu am putea justifica folosirea termenului *filozofie* pentru configurații ce se deosebesc sub alte aspecte. Putem pune însă la îndoială presupunerea că termenul *filozofie* stă pentru un concept care reține una sau mai multe trăsături comune membrilor unei anumite mulțimi, adică pentru genul de concepte prin care se realizează clasificări. Nu toate conceptele noastre sunt de acest gen. Se poate susține că *filozofia* este un termen care stă pentru un concept genealogic. Conceptele genealogice desemnează înrudiri între configurații succesive care se află în raporturi de filiație. Vor exista asemănări accentuate între verigi succesive și asemănări tot mai slabe între verigi îndepărtate, de exemplu între generații succesive și generațiile foarte îndepărtate în timp ale unei familii. Termenul *filozofie*

poate fi folosit pentru a desemna relații de acest gen. În gândirea occidentală se pot stabili, prin numeroase verigi intermediare, înrudiri între ceea ce s-a numit filozofie pe vremea gânditorilor din Milet și Efes și tot ceea ce s-a numit, de atunci încolo, filozofie.

Filozofi de rang înalt vor fi puțin înclinați să privească lucrurile în acest fel. Căci lor le va fi greu să perceapă ceva cu adevărat valoros în ceea ce este străin modului lor de a face filozofie. Se spune că Hegel ar fi declarat odată studenților săi: „Domnilor, eu nu reprezint doar adevărul, eu sunt însuși adevărul.“ Așa a gândit nu numai Hegel, ci au gândit și alți filozofi de primă mărime, toți aceia care au putut crede că opera lor este încorporarea ideii filozofiei ca atare, că prin opera lor filozofia și-ar recunoaște și afirma adevărata ei identitate. Iar epigonii lor, ca și toți cei ce se regăsesc într-o anumită formă de viață filozofică, au fost tentați să adopte această perspectivă. Ei recunoșteau filozofia cea adevărată doar în acele scrieri care sunt inspirate de modelele fondatoare ale unei anumite tradiții filozofice. Este un mod de a privi lucrurile care susține sentințe pe care le auzim adesea, bunăoară aceea că o anumită epocă a fost epoca de aur a filozofiei sau că, astăzi, filozofia se află într-o stare de decadentă, de pronunțată degradare. Unii dintre cei care vorbesc așa speră într-o renaștere, alții proclamă, cu sau fără regret, „moartea filozofiei“. Desigur, a filozofiei așa cum o înțeleg ei. Pretențiile exclusiviste ale anumitor tradiții de gândire consacrate de a deține monopolul excelenței filozofice pot fi întâlnite peste tot. Ca și tensiunile și resentimentele pe care le generează. Ele se exprimă în forme caracteristice, specifice în cultura românească. La unele dintre ele mă voi referi în cele ce urmează.

Se pune uneori întrebarea: „Există o filozofie românească?“ Aceasta este o temă interesantă și controversată, pe care nu o voi discuta. Voi spune doar că răspunsul va fi neîndoielnic

afirmativ dacă ne vom gândi că există autori de lucrări filozofice care au scris și scriu în limba română. El va trebui însă, cred eu, să fie unul negativ ori de câte ori sintagma *filozofie românească* sugerează existența unei configurații cu un profil cu totul aparte, de felul celei pe care o desemnează expresii ca *filozofie indiană*, *filozofie chineză* și poate chiar *filozofie britanică*. Cultura filozofică a luat naștere și s-a dezvoltat în România urmând modelele oferite de filozofia occidentală. Au existat și autori care s-au aplecat asupra unor experiențe istorice specifice, au reflectat asupra unor motive ale culturii populare sau au explorat filonul filozofic al limbii române. Blaga și Noica sunt bune exemple în acest sens. Ei nu au inventat însă un mod *românesc* de a face filozofie. Paradigmele lor au fost o parte constitutivă a patrimoniului culturii filozofice europene. Așa au stat lucrurile în trecut și așa stau ele și astăzi cu filozofia în România.

A doua întrebare privește modele de excelență în filozofie care au fost și sunt influente la noi. Mi se pare că pot fi identificate două asemenea modele care au dominat și domină încă în cultura românească. Prezența lor este vizibilă pretutindeni. În revistele de cultură și în cărțile de școală, în universități și în mediile audiovizuale. Aderența la aceste modele dă și astăzi multora sentimentul reconfortant că se află într-o societate bună. Le voi numi în mod convențional *modelul construcției speculative* și *modelul reflecției existențiale* și voi încerca să le fac un portret inevitabil sumar.

Drept construcție speculativă, mai mult sau mai puțin sistematică, filozofia a fost adusă la viață și susținută de credința că există ceva de felul unei ordini centrale a lumii, accesibilă rațiunii sau unei alte facultăți omenești. Autori reprezentativi pentru tradiția metafizicii clasice, un Platon, un Aristotel, un Descartes sau un Leibniz, au putut să creadă că este posibilă o cunoaștere obiectivă a acestei ordini și că ei au putut să ajungă la o asemenea cunoaștere, care pătrunde dincolo de ceea ce oferă

sau poate să ofere experiența. Pretențiile de cunoaștere „științifică“ a transcendentului, a absolutului, pretenții care se confruntă și tind să se anuleze reciproc, au slăbit sau chiar au distrus, în cele din urmă, această credință. Nu însă și aspirația spre o imagine a întregului, a ceea ce constituie centralitatea existenței și presupusul suport ontologic al valorilor.

Concepută ca reprezentare personală, nu drept cunoaștere cu valoare universală și obiectivă, o asemenea imagine va fi propusă prin construcții speculative care se integrează tradiției așa-numitei *Weltanschauungsphilosophie*. Metafizica nu mai este acum o „știință“, ci un anumit mod de a vedea lumea ca întreg, ordinea ei centrală. Ea se va înfățișa drept o viziune personală asupra întregului, structurată de o grilă conceptuală proprie, menită să îi sublinieze originalitatea și, totodată, să îi confere rigoare. Și deoarece întregul, ordinea centrală, este un sistem, reprezentarea ei va lua forma sistemului filozofic. Sistemul însuși va putea fi caracterizat drept dezvoltarea sistematică a unui „gând unic“.

Acest model al excelenței filozofice este ilustrat la noi cel mai bine prin unele scrieri ale lui Blaga și Noica. De altfel, chiar admirația nereținută a lui Noica pentru filozoful Blaga este, cred eu, o expresie a acestei comuniuni. Caracterizând propriul său sistem, Blaga scrie: „În creația metafizică noi vedem, așadar, însăși încoronarea gândirii filozofice [...]. Metafizicianul este autorul unei lumi. Un filozof care nu tinde să devină autorul unei lumi își suspendă vocația [...]. Lumea unui metafizician este, în primul rând, o lume a sa; datorită adâncimii și măreției viziunii, datorită argumentului și câteodată datorită sugestiei proprii cuvântului ce știe să-l aleagă, metafizicianul are însă posibilitatea de a-și impune și altor muritori lumea sa.“¹ Pentru

1. L. Blaga, *Despre conștiința filozofică*, în L. Blaga, *Opere*, vol. VIII, ediție îngrijită de Dorli Blaga, Editura Minerva, București, 1983, p. 74.

Blaga, opera metafizică va împărtăși cu opera de artă atributele creației libere. Ea va fi o expresie a spiritului epocii și a înclinațiilor proprii gândirii creatorului ei. De unde marea varietate a sistemelor speculative. Câte genii speculative, tot atâtea sisteme. Sisteme care sunt universuri sieși suficiente. Ele stau unele alături de altele ca operele de artă, bunăoară așa cum stau monumentele arhitectonice. Fiecare minte înzestrată cu sensibilitate față de metafizică va fi atrasă mai mult de unul din aceste sisteme. Blaga scria că o creație speculativă va satisface doar acele spirite care întrețin o „afinitate structurală” cu gândirea autorului ei.

Ca personalitate creatoare și ca judecător în ale filozofiei, Noica împărtășea idealul filozofic al lui Blaga. Pentru Noica, filozofia mare, autentică, este gândire asupra ființei. Ființa, susținea el, este tema ce ar rămâne rezervată filozofiei, în sensul că ea ar fi principial inaccesibilă gândirii comune și cunoașterii științifice. În calitate de speculații asupra ființei, construcțiile ontologice nu captează pur și simplu o ordine preexistentă, ci propun o anume reprezentare asupra acestei ordini. În *Devenirea întru ființă*, Noica observă: „Calea rațiunii matematice este una pentru orice ființă rațională și de aceea se poate numi cale regală, iar această rațiune de cunoaștere este calea regală în orice știință. În schimb, căile rațiunii filozofice sunt, în comparație cu această cale, simple poteci, greu croite de fiecare [...]. Capătul de drum este totuși unul singur: ființa.”¹ Spre deosebire de rațiunea activă în cercetarea științifică, rațiunea filozofică oferă *înțeleșuri*, nu *cunoștințe*. Noica va recunoaște și el că pe linia creativității filozofia se întâlnește cu arta. O construcție speculativă este înălțată întotdeauna pornind de la un gând nou pe care autorul îl va elabora într-o grilă conceptuală

1. C. Noica, *Devenirea întru ființă*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981, p. 170.

proprie. De aceea, Noica sublinia cu insistență contrastul dintre caracterul personal al reprezentărilor ontologice și impersonalitatea cunoașterii științifice. A făcut-o o dată în stilul său colocvial inimitabil: „M-a întrebat de curând cineva de ce, făcând filozofie, am orgoliul gândului propriu. De ce nu-mi e de ajuns Platon sau Hegel. [...] Nu-ți trăiești absolutul privat prin delegație. Or, dacă fac filozofie, nu vreau s-o fac prin delegație. Nu vreau să-l deleg pe Hegel să-mi spună cum stau lucrurile în filozofie. Dacă nu ajungi la asta, nu poți pretinde că faci filozofie.“¹ Noica afirma astfel fără echivoc că sistemele speculative sunt creații ce poartă pecetea de neșters a personalității unui anumit gânditor. Chiar dacă în scrierile sale întâlnim uneori formulări ce pot deruta. Astfel, în „Cuvântul înainte“ al *Devenirii întru ființă*, despre ontologie se spune că este „știința ființei“. Este clar că Noica folosește expresia *știință* altfel decât o folosesc cei activi în cercetarea științifică. Ceea ce pare el să aibă în vedere este caracterul sistematic al speculației ontologice, și nu faptul că rezultatele ei vor fi acceptate de toți cei avizați și de bună-credință.

Cu deosebire două caracteristici conferă, mi se pare mie, prestigiul aceluia model de excelență filozofică ilustrat de opera lui Blaga și Noica: originalitatea și monumentalitatea. A ridica din cărămizi conceptuale proprii o construcție care oferă o nouă perspectivă asupra existenței ca întreg, asupra a ceea ce este universal și etern, va putea apărea drept o înfăptuire a spiritului de o grandoare ce suportă comparația cu capodoperele artelor. Vom putea înțelege mai bine admirația celor care au deplină receptivitate pentru asemenea construcții ale gândirii dacă ne vom gândi, de pildă, la sursele entuziasmului lui Eminescu pentru sistemul speculativ al lui Schopenhauer. Ceea

1. G. Liiceanu, *Jurnalul de la Păltiniș*, Humanitas, București, 1991, p. 113.

ce l-a fermecat și subjugat pe Eminescu este că un gând care venea atât de mult în întâmpinarea înclinațiilor firii sale pesimiste – într-o expresie schematică: viața este voință, voința este efort, efortul este durere, viața este durere – a putut primi o elaborare sistematică impunătoare într-o structură conceptuală complex ramificată, care poate fi comparată cu arhitectura unei mari catedrale. Admirația pentru rigoarea conceptuală se reunește în acest caz în mod fericit cu un cult al frumuseții monumentale. Este ceea ce exercită o puternică fascinație asupra acelei *cast of mind* care poate fi întâlnită adesea la intelectualii români și pare să fie dominantă până astăzi în lumea noastră literar-artistică.

Contrastul dintre construcția speculativă de mare anvergură și o reflecție liberă, nesistematică, a fost bine caracterizat încă de David Hume¹ drept cel dintre o filozofie abstractă și profundă și una mai ușoară, accesibilă unui cerc larg de oameni instruiți. Este un contrast care se exprimă, mai întâi, în orientări diferite ale gândirii – într-un caz spre configurarea unei reprezentări despre ordinea centrală a existenței, în celălalt spre omul concret, ca ființă sensibilă care gândește asupra sensurilor, visează, suferă și speră. Apoi, în relația dintre o abordare mai mult sau mai puțin sistematică, impusă de acea grilă conceptuală care susține orice construcție speculativă precum și de cerințele argumentative care i se asociază, și un demers rapsodic, care urmează cursul asociațiilor unei sensibilități și imaginații vii, mai puțin disciplinate. În sfârșit, în deosebirea dintre o scriere de obicei sobră, subordonată imperativelor consecvenței ideatice, unei mânuiri univoce a conceptelor, și un stil sugestiv învăluitoare, adesea provocator, care face apel la resursele alegoriei, ale para-

1. *Despre diferitele specii de filosofie*, secțiunea I din D. Hume, *Cercetare asupra intelectului omenesc*, traducere de M. Flonta și A.-P. Iliescu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1974; ediție revizuită și adăugită, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2014.